

PAWEŁ GONDEK

KANON STAROŻYTNEGO NAUCZANIA RETORYKI

Rec.: *Progymnasmata. Greckie ćwiczenia retoryczne i ich modelowe opracowanie*, opracowanie, przekład i komentarz Henryk Podbielski, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2013, 582 s.

Rola retoryki w kształceniu humanistycznym, szczególnie na poziomie akademickim, zaczyna być w Polsce coraz bardziej doceniana. Retoryka stanowi bowiem od starożytności dyscyplinę podstawową dla rozwoju kultury posługiwania się słowem. Wynajdywanie i odpowiednie formułowanie problemów, właściwa argumentacja, organizacja struktury wypowiedzi, dostosowane do przedmiotu sposoby wyrażania stanowią nieustannie żywe wyzwanie dydaktyczne. Na plan pierwszy wysuwają się kompetencje w zakresie krytycznego myślenia (najbardziej podstawowe dla dydaktyki szkolnictwa wyższego). Doskonalone są one szczególnie w ramach retorycznej argumentacji, obejmującej potwierdzanie i obalanie. Tradycja dydaktyczna retoryki greckiej wypracowała w tym zakresie odpowiednie ćwiczenia (*gymnasion*), pełniące rolę ćwiczeń wstępnych (*pro-* przed), a zatem wykonywanych w warunkach szkolnych, przed publicznym wygłoszeniem mowy i do niego wszechstronnie przygotowujących. H. Podbielski podkreśla, iż już Izo-krates dostrzega „bezpośrednie podobieństwo pomiędzy potrzebą i efektywnością ćwiczeń dla ciała i uprawianych w jego szkole ćwiczeń »w filozofii« dla duszy” (s. 6). *Progymnasmata* jako wstępne ćwiczenia retoryczne doskonaliły umiejętności ucznia w zakresie inwencji, czyli wynajdywania tematów mowy i poszczególnych dowodów, a także kompozycji, czyli właściwego układu treści. Obejmowały także sposoby argumentacji retorycznej oraz opracowanie stylistyczne mowy.

Wydane przez Towarzystwo Naukowe KUL *Progymnasmata. Greckie ćwiczenia retoryczne i ich modelowe opracowanie* jest pierwszym w Polsce, prekursorskim przekładem dokonany przez prof. dr. hab. Henryka Podbielskiego z klasycznego języka greckiego na język polski czterech zachowanych podręczników z zakresu dydaktyki retoryki, obejmujących charakterystykę podstawowych, wstępnych ćwiczeń retorycznych. W skład dzieła wchodzi: *Wstępne ćwiczenia retoryczne* Teona z Aleksandrii, *Wstępne ćwiczenia retoryczne* Hermogenesa, *Wstępne ćwiczenia retoryczne* Aftoniusza Sofisty i *Wstępne ćwiczenia retoryczne* Mikołaja z Myry. Należy zaznaczyć, że *Wstępne ćwiczenia retoryczne* Hermogenesa i *Wstępne ćwiczenia retoryczne* Aftoniusza Sofisty prof. Podbielski zamieścił już w przetłumaczonej wcześniej przez siebie, a wydanej przez Towarzystwo Naukowe KUL w 2012 roku

Sztuce retorycznej Hermogenesa. Przyczyniły się do tego względy merytoryczne, ponieważ dzieło Aftoniusza (ze względu na obecność wzorcowych ćwiczeń) zostało włączone przez tradycję retoryczną do *Corpus Hermogeneum* w V wieku. Z kolei podręcznik Hermogenesa prawdopodobnie od II do V wieku, a zatem zanim został zastąpiony przez bardziej przydatne dydaktycznie dzieło Aftoniusza, stanowił pierwsze dzieło, otwierające pięcioczęściową *Sztukę retoryczną*. W ten sposób czytelnik polski ma możliwość bezpośredniego wglądu do podręczników funkcjonujących ponad tysiąc lat w retorycznej dydaktyce europejskiej (w tym greckiej, rzymskiej, bizantyńskiej, renesansowej i klasycystycznej). Do tego prekursorskiego dzieła przynależy także pierwszy w Polsce przekład modelowego opracowania poszczególnych ćwiczeń, a zatem *Wstępne ćwiczenia retoryczne* autorstwa Libaniosa. Taki układ dzieła, chronologiczny w aspekcie powstawania poszczególnych podręczników, a zarazem dający możliwość bezpośredniego porównawczego odniesienia się do ujęcia problematyki poszczególnych ćwiczeń przez kolejnych autorów, jest niezwykle przydatny dla prowadzenia badań naukowych. Należy podkreślić, że badania dotyczące *progymnasmata* pozostają otwarte nie tylko dla teoretyków retoryki, ale posiadają wymiar wyraźnie interdyscyplinarny. Mogą zatem stać się polem zainteresowań naukowych np. dla pedagogów, politologów, kulturoznawców, filologów klasycznych, filologów polskich, lingwistów czy filozofów. Badacz i czytelnik polski może zatem aktualnie korzystać z nich podobnie jak angielski (tłum. G.A. Kennedy), francuski (tłum. M. Patillon) i hiszpański (tłum. M.D. Reche Martínez).

Profesor Henryk Podbielski jest znanym i cenionym tłumaczem oraz komentatorem *Retoryki* Arystotelesa, *Poetyki* Arystotelesa, *Retoryki dla Aleksandra*, Pseudo-Longinusa *O wzniosłości*, a ostatnio także równie ważnej dla studiów nad tą dyscypliną *Sztuki retorycznej* Hermogenesa z Tarsu (wydanej w 2012 roku). Tak jak poprzednie tłumaczenia prof. Podbielskiego przekład *Progymnasmata* dopełniają dokonane na wysokim poziomie naukowym opracowania i komentarze. Należy podkreślić, iż stanowią one wzorcowy przykład i szkołę rzetelnej pracy badawczej, opartej na źródłach. Cechą charakterystyczną tłumaczeń prof. Podbielskiego jest nie tylko świetna znajomość klasycznego języka greckiego, ale także określona metoda historyczna (dotycząca np. datowania czy określania autorstwa tekstów) i niezwykle wyważony, obiektywny tok argumentacji. *Progymnasmata* poprzedzone są krytycznym wstępem i przedmiotową bibliografią, obejmującą autorów starożytnych, wykaz przekładów, w tym najnowszych, dokonanych na języki nowożytny, a także dokładny rejestr opracowań nowożytnych (s. 11–23). Należy podkreślić, iż oprócz wstępu ogólnego przekłady poszczególnych traktatów poprzedzają odnośne wstępy. Informują one o autorze dzieła, średniowiecznych i nowożytnych historiach recepcji tekstu, poszczególnych tłumaczeniach danego dzieła, a także celach i charakterze traktatów i ich przesłaniach retoryczno-pedagogicznych. We wstępach Podbielski przedstawia i osobiście podejmuje także różne polemiczne dyskusje, np. odnosi się do koncepcji M. Heatha, dotyczącej datowania dzieła Teona z Aleksandrii na V wiek. Zgadzając się M. Patillonem co do datowania tekstu na I wiek, podaje

historyczne uzasadnienia „upoważniające do podtrzymania tradycyjnego porządku chronologicznego zachowanych *Progymnasmata*” (s. 30). W przedłożonym przekładzie Libaniosa Tłumacz zamieszcza także krótkie wstępy przed poszczególnymi rodzajami ćwiczeń retorycznych, charakteryzujące cechy istotne danego ćwiczenia. Dodatkowym materiałem krytycznym są niezwykle cenne dla badaczy naukowych przypisy (razem 867 przypisów), zawierające: przedmiotowe komentarze do najważniejszych i trudniejszych partii tekstu, wyjaśnienia i porównania filologiczno-leksykalne, interesujące uwagi o trudnościach i możliwych kontekstach znaczeniowych w tłumaczeniu tekstu. Przypisy odnoszą do tłumaczeń dzieł na inne nowożytnie języki, przywołują paralelne fragmenty u poszczególnych autorów *Wstępnych ćwiczeń retorycznych*, podają informacje historyczne, filologiczne i z zakresu kultury antycznej, wskazują literaturę przedmiotową.

Najstarszy i najszerzy podręcznik, umieszczony jako pierwszy w *Progymnasmata*, pochodzi z pierwszej połowy I wieku i jest dziełem Teona z Aleksandrii. Ciekawy jest fakt, iż podręcznik zachował się w 80% w języku greckim, zaś w całości jedynie w języku aramejskim. Pierwsze całościowe wydanie tekstu, zawierające zachowane w aramejskim uzupełnienia (traduit par M. Patillon avec l'assistance pour l'armenien de G. Bolognesi), ukazało się w Paryżu dopiero w 2002 roku. Profesor Podbielski dokonał przekładu tekstu Teona na podstawie wydania Leonarda Spengela (*Rhetores Graeci*, vol. 2, Lipsiae 1854), przy czym konfrontował go z tekstem edycji M. Patillona. Jak podkreśla Podbielski, ze względu na zawarte w podręczniku Teona wskazania metodyczne i pedagogiczne, skierowany jest on raczej do nauczycieli niż uczniów. Ćwiczenia przekazane przez Teona mają charakter propedeutyczny, przygotowujący do praktyki krasomówczej, a przy tym uniwersalny. Potrzebne są nie tylko przyszłym retorom, ale stają się „niejako fundamentem każdej postaci słownego dyskursu” (s. 37). W podręczniku Teona widać wyraźne akcenty pedagogiczne, podkreśla się, że równoległe z nauczaniem językowych umiejętności należy kształtować „szlachetny charakter uczniów”. Przypomina się także nauczycielom o zasadach dotyczących uwzględniania odmiennych zdolności i upodobań uczniów oraz o konieczności stopniowania trudności w nauczaniu.

Kolejny przetłumaczony przez prof. Podbielskiego podręcznik, którego autorem jest Hermogenes z Tarsu, zachowany został poza właściwym *Corpus Hermogenianum*. Najczęściej przyjmuje się datę jego powstania na III wiek, jednakże – jak zauważa Tłumacz (polemizujący z Patillonem) – nie ma „żadnych argumentów, które nie pozwalałyby przesunąć tej daty na drugą połowę II wieku, kiedy tworzył swe retoryczne dzieła Hermogenes” (s. 141). Podręcznik Hermogenesa, jak podkreśla Podbielski, charakteryzuje się zwięzłością, dostosowaniem wykładu do potrzeb uczniów rozpoczynających edukację retoryczną, a przy tym „jest dowodem olbrzymiej kompetencji w zakresie całej sztuki retorycznej i w zakresie krytyki literackiej” (s. 145).

Trzeci w kolejności podręcznik *Wstępnych ćwiczeń retorycznych* jest autorstwa Aftoniusza Sofisty (tytuł honorowy *sophistes* przysługiwał retorom, którzy

prowadzili szkołę lub przemawiali publicznie), ucznia Libaniosa. Aftoniusz nauczał w Antiochii w drugiej połowie IV wieku. Jest to podręcznik, który spośród wszystkich pozostałych *Wstępnych ćwiczeń retorycznych* odegrał najważniejszą rolę w kulturze europejskiej. *Progymnasmata* Aftoniusza zostały włączone do *Corpus Hermogeneum*, „które przez całe tysiąclecie stanowiło podstawę retorycznego kształcenia w cesarstwie bizantyńskim” (s. 174). Jak podkreśla H. Podbielski, dzieło Aftoniusza „dostało tego zaszczytu ze względu na zawarte w nim przykłady wszystkich czternastu ćwiczeń, na zwięzłe i jasne ich przedstawienie” (s. 174). Tłumacz zauważa przy tym, iż „porównanie z innymi zachowanymi »wstępnymi ćwiczeniami retorycznymi« pozwala jednak wnioskować, że nie zawsze wykład Aftoniusza jest najpełniejszym i najgłębszym opracowaniem danego ćwiczenia” (s. 174). Dzieło Aftoniusza było wielokrotnie wydawane w przekładach łacińskich i komentowane przez humanistów europejskich, przez co znacząco wpłynęło na edukację retoryczną w Europie. Największą popularność zyskały przekłady najwcześniejsze: Agricoli i Cattaneusa (do roku 1718 było 150 ich wydań w Europie). Aftoniusz podaje definicje i analizuje (popierając konkretnymi przykładami) następujące wstępne ćwiczenia retoryczne: 1) bajka – gr. *mythos*, łac. *fabula*, 2) opowiadanie – gr. *diēgēma*, łac. *narratio*, 3) chreja – gr. *chreia*, łac. *chreia (usus)*, 4) gnoma – gr. *gnōmē*, łac. *sententia*, 5) refutacja – gr. *anaskeuē*, łac. *destructio vel subversio*, 6) uzasadnienie – gr. *kataskeuē*, łac. *confirmatio*, 7) miejsce wspólnego odniesienia – gr. *koinos topos*, łac. *locus communis*, 8) pochwała – gr. *enkomion*, łac. *laus*, 9) nagana – gr. *psogos*, łac. *vituperatio*, 10) porównanie – gr. *synkrisis*, łac. *comparatio*, 11) etopeja – gr. *ethopoiia*, łac. *ethopoeia*, 12) opis – gr. *ekphrasis*, łac. *descriptio*, 13) teza – gr. *thesis*, łac. *thesis*, 14) ocena wprowadzonej ustawy – gr. *eisphora tou nomou*, łac. *legislatio*. Jak podkreśla H. Podbielski, wszystkie ćwiczenia miały zrealizować dwa podstawowe zadania: „wykształcić u ucznia umiejętności retoryczne i literackie oraz ukształtować go moralnie” (s. 178).

Ostatnie z zachowanych *Wstępnych ćwiczeń retorycznych* są autorstwa Mikołaja z Myry, nauczającego retoryki w Konstantynopolu w drugiej połowie V wieku. Podręcznik nawiązuje do wcześniejszych wykładów tych zagadnień przez Teona i Hermogenesa.

Jak wyżej wspomniano, prof. Podbielski do *Progymnasmata* włączył także wzorcowe przykłady realizacji ćwiczeń retorycznych opracowane przez retora i sofistę Libaniosa (urodzony w 314 w Antiochii, zmarł tamże w 393). Libanios w 349 roku na mocy edyktu cesarskiego został powołany do przewodniczenia katedrze retoryki w Konstantynopolu. Dobrze zachowana spuścizna literacka Libaniosa zawiera mowy, listy, deklamacje. *Progymnasmata* Libaniosa składają się ze 144 ćwiczeń zobrazowanych przykładami, przy czym badacze podkreślają, że z pewnością można mu przypisać autentyczne autorstwo 61 ćwiczeń. W podręczniku Libaniosa znajduje się m.in. 41 przykładów krótkich opowiadań, 27 przykładów charakteryzowania, 30 przykładów ekfrazy, po kilka długich przykładów chrei, gnomy, podważania i potwierdzania, wspólnego toposu, pochwały i nagany.

Podręcznik Libaniosa ukazuje uczniom retoryczną metodę kompozycji tekstów, wykorzystującą wiedzę literacką i konteksty mitologiczne. Na przykład przedmiot większości ekfraz Libaniosa stanowią obrazy i posągi (dzieła sztuki). Sam sposób słownego opisu, zgodnie z założeniami II Sofistyki, miał wprost konkurować z pięknem opisywanego dzieła. Opisy (i inne ćwiczenia) posiadały też wyraźny wymiar symboliczny, odzwierciedlający ważniejsze przesłanie ogólne. Podkreślimy, iż w przypadku przekładu dzieła Libaniosa, już nie tylko warsztat naukowy, co wyraźne poetycko-literackie wyczucie tekstu, pozwoliło Tłumaczowi oddać przejmujące piękno poszczególnych ekfraz (zob. np. *Nowy Rok, Odwracająca się Trojanka, Aleksander założyciel (miasta), Lew chwytający łańcę, Piękno*), mów oddających „charakter” mówiącej postaci (np. *Mowa dla postaci (Andromachy): Jakie słowa powiedziałyby Andromacha na wieść o śmierci Hektora?*), pochwał (np. *pochwała sprawiedliwości, pochwała rolnictwa*), nagan (np. *nagana biedy, nagana bogactwa*), porównań (np. *porównanie wsi i miasta*).

Dokonany przez prof. Podbielskiego przekład Libaniosa, funkcjonujący jako gotowe wzorcowe przykłady wykonania poszczególnych ćwiczeń retorycznych, rozważanych wcześniej głównie teoretycznie, nie tylko uzupełnił, ale i dopełnił dzieło Tłumacza. Zapewne w celowym zamyśle Tłumacza, inspirowanego duchem dydaktyki retorycznej, chodziło o podkreślenie wielce znaczącego wymiaru praktycznego poszczególnych ćwiczeń. Ten wymiar praktyczny nie dotyczy tylko kontekstu ściśle językowego, ale i wychowawczo-etycznego. Retoryka bowiem z istoty swej jest przeznaczona do stosowalności, jej narzędziowy charakter służy doskonaleniu indywidualnych umiejętności językowych, których poziom znajduje jednak bezpośrednie przełożenie w kształtowanej przez poszczególnego człowieka i przekazywanej następnym pokoleniom ogólnoludzkiej kulturze. Dlatego prof. dr hab. Janina Gajda-Krynicka (należąca z prof. dr. hab. Robertem R. Chodkowskim do recenzentów naukowych *Progymnasmata*) zauważa: „retoryka, zarówno w jej aspekcie teoretycznym i praktycznym, jak też przede wszystkim etyczno-moralnym [...] powinna stać się jednym z przedmiotów nowożytnej *paidei*” (z recenzji prof. dr hab. J. Gajdy-Krynickiej). Prekursorskie dzieło prof. Podbielskiego otwiera tę możliwość przed polską kulturą.

Dokonane przez prof. Podbielskiego tłumaczenie i opracowanie wszystkich dostępnych w kulturze europejskiej podręczników *progymnasmata* sytuuje go, obok M. Patillona i G.A. Kennedy'ego, w czołówce badaczy światowych w tej dziedzinie. Niezwykle starannie opracowany na różnych poziomach (leksykalnym, filologicznym, historycznym, retorycznym) przekład stwarza możliwość prowadzenia interdyscyplinarnych badań naukowych. Bez wątpienia przetłumaczenie *Progymnasmata* tworzy duże szanse dla głębszego rozwoju najbardziej nim zainteresowanej polskiej myśli retorycznej. Przekład posiada także ogromne znaczenie dydaktyczne. Skuteczne nauczanie retoryki, zgodnie z tradycją szkół retorycznych, odbywa się bowiem poprzez stopniowane w trudnościach ćwiczenia. Wymiar dydaktyczny ćwiczeń nie obejmuje jednak tylko poszczególne części ściśle sztuki retorycznej, ale dotyczy całego wykształcenia humanistycznego. Uniwersalny charakter metodycznego po-

sługiwania się słowem jest bowiem bezdyskusyjny, zaś doskonalenie wszelkich form ekspresji słownej edukacja europejska zawdzięcza właśnie ćwiczeniom retorycznym.

WIOLETTA SZYMCZAK

Rec.: Janusz Mariański, *Sekularyzacja. Desekularyzacja. Nowa duchowość. Studium socjologiczne*, Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, 2013, 288 s.

Zagadnienie przemian religijności społeczeństw współczesnych należy do głównych obszarów badawczych wybitnego socjologa religii i moralności, ks. prof. Janusza Mariańskiego. Znajduje to wyraz w kolejnych opracowaniach, w których wiele uwagi poświęca on jednemu z głównych paradygmatów socjologii religii – tezie sekularyzacyjnej. Opracowanie *Sekularyzacja. Desekularyzacja. Nowa duchowość. Studium socjologiczne*, (Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, 2013) stanowi swoistą syntezę dotychczasowego dorobku w tym zakresie, a jednocześnie jego znaczące poszerzenie. Jest niezwykle cennym, całościowym i spójnym wykładem teorii przemian religijności społeczeństw zachodnich wraz z komplementarną analizą sytuacji społeczeństwa polskiego. Studium wpisuje się w aktualną dyskusję na temat umiejscowienia i znaczenia religii w życiu osób i społeczności, w sferze publicznej i dyskursie medialnym. Jest ważnym głosem wybitnego naukowca, badacza i niekwestionowanego autorytetu w dziedzinie socjologii religii i moralności. Uzmysławia przede wszystkim, że w interpretowaniu rzeczywistości społecznej i religijnej potrzeba ogromnej uważności, wnikliwości i wiedzy, że zbyt szybkie i śmiało prognozy formułowane w tak ważnych obszarach jak religijność nie wytrzymują próby czasu, wreszcie, że złożone oddziaływanie religijności i życia społecznego nie poddaje się wyjaśnieniom w obrębie pojedynczych paradygmatów.

Uwagę czytelnika zwraca uwidoczniiona w strukturze idea i koncepcja opracowania: merytorycznie nasycona i spójna, ukazująca wagę podjętego tematu oraz zakres zaplanowanych analiz. Zapowiada zamiysł Autora, który zamierza wnikliwie przeanalizować trzy wymienione w tytule, współistniejące procesy przemian religijności, w świetle aktualnego stanu wiedzy, a także przeprowadzić dyskusję z odpowiadającymi im teoriami oraz ich interpretacjami, zapoznać z kontrowersjami („mit czy rzeczywistość”), zaproponować własne konkluzje i sformułować prognozy. Zamiar równoległego referowania trzech odmiennych trendów zmian religijności w Europie Autor anonsuje we wstępie, twierdząc, że religijność Europejczyków

balansuje „dialektycznie” między sekularyzacją i desekularyzacją, nawet jeśli ten pierwszy proces jest Europie znacznie silniejszy, niż drugi. W ostatnich latach wyłania się trzeci,